

ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ВИЩІЙ ОСВІТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено компаративний аналіз суспільних явищ, а саме інтернаціоналізації, глобалізації та європеїзації, що здійснили вплив на розвиток європейської вищої освіти у другій половині ХХ ст. та стали основоположними детермінантами Болонського процесу. Розглянуто різні підходи до визначення понять інтернаціоналізація та глобалізація вищої освіти, окреслено ключові характеристики та виміри досліджуваних явищ, з'ясовано їхні основні відмінності. Схарактеризовано головні етапи інтеграційних змін вищої освіти Європи в доболонський період, що відбувалися переважно під впливом інтернаціоналізації. Одним із потужних чинників даних перетворень визначено зацікавленість усіх суб'єктів вищої освіти. Особливу увагу приділено дослідженню позиції студентства щодо здійснюваних.

Ключові слова: європейська вища освіта, Болонський процес, інтернаціоналізація вищої освіти, глобалізація, європеїзація, суб'єкти європейської вищої освіти, Європейський студентський союз.

Постановка проблеми. Виховання європейської самосвідомості в українців як одне з нагальних стратегічних завдань сьогодення, прямо залежить від розвитку вітчизняної вищої освіти в контексті євроінтеграційних процесів. Саме система вищої освіти працює з найбільш соціально мобільною і відкритою до сприйняття нових ідей і цінностей соціальною групою – студентською молоддю. Шлях до інтеграції вітчизняної вищої освіти в Європейський освітній простір лежить, на нашу думку, через повне усвідомлення і реалізацію Болонських принципів та стратегій. Таким чином, з метою розуміння тих фундаментальних змін, що сьогодні відбуваються у системі української вищої освіти, та подолання протиріч пов'язаних із ними, нам вважається необхідним розглянути важливі процеси у суспільстві, що здійснили безпосередній вплив на розвиток європейської вищої освіти (ЄВО) в другій половині ХХ ст. та зумовили започаткування панєвропейських перетворень, що отримали назву Болонський процес.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми інтеграційних зрушень у системі європейської вищої освіти висвітлено в наукових дослідженнях В. Андрущенка, В. Байденка, І. Каленюк, В. Кременя, В. Огаренка, І. Предборської, Ю. Рашкевича, В. Шинкарука, Л. Яковенко та інших вітчизняних

і російських науковців. Процеси інтернаціоналізації, глобалізації, а також європеїзації як рушійні сили інтеграції національних систем вищої освіти та основні детермінанти Болонського процесу досліджено в роботах Ф. Альтбаха, М. Ван дер Венда, Х. де Віта, В. Добренькова, Р. Міддлхерст, Дж. Найт, В. Савчука, А. Сбруєвої, П. Скотта, У. Тайхлера та інших.

Мета статті – здійснити компаративний аналіз процесів глобалізації, інтернаціоналізації та європеїзації як основних детермінант інтеграційного розвитку Європейської вищої освіти в другій половині ХХ ст. (доболонський період).

Виклад основного матеріалу. Болонський процес (БП) офіційно було розпочато підписанням угоди у 1999 р., проте, аналіз європейської політики попередніх десятиліть доводить, що важливі заходи щодо інтеграції та гармонізації національних систем вищої освіти (ВО) в Європі здійснювалися і раніше, хоча й мали ситуативний, періодичний характер. Як засвідчує історико-логічний аналіз наукових та документальних джерел у галузі європейської вищої освіти, Болонська декларація – це не спонтанна спроба вирішення існуючих проблем, а результат узагальнення, цілеспрямованого осмислення об'єктивних соціально-економічних і політичних процесів та їхнього впливу на системи вищої освіти, а також на основних її суб'єктів.

У *глобальному контексті* серед факторів, що здійснили значний вплив на напрямки та стратегії інтеграційного розвитку ЄВО слід розглянути, перш за все, такий світовий процес як *інтернаціоналізація вищої освіти*.

Відомий американський науковець К. Керр виділив три історичні етапи, що визначили розвиток міжнародних освітніх процесів: 1) становлення університетів у Середні віки та в епоху Ренесансу на основі "конвергентної моделі" універсальної освіти – без поділу на спеціальності; 2) розвиток університетської освіти в руслі "дивергентної моделі", що базується на підготовці спеціалістів у конкретних вузьких галузях, де ВО слугує економічним та адміністративним інтересам держав, виступає основним джерелом модернізації і формування національної ідентичності; 3) період другої половини ХХ ст., що характеризується поєднанням обох моделей, становленням "космополітичних університетів", які завдяки включенню у глобальний освітній універсум перетворилися на ефективних агентів держав на світовій арені в контексті ускладнень та поглиблень міжнародних зв'язків [11, с. 38-40]. Таким чином, можемо констатувати, що останній етап ознаменував початок бурхливого розвитку процесу інтернаціоналізації освіти, який, на думку відомих фахівців у даній галузі знань Дж. Найт та Х. де Віта, у повоєнні роки отримав додатковий

імпульс – суперництво між США та ССРС за сфери впливу в країнах третього світу [13, с.12].

У сучасній літературі існують різні підходи до визначення поняття "інтернаціоналізація освіти". Британська дослідниця Р. Мідлхерст визначає інтернаціоналізацію як процес численних змін сутності й внутрішнього життя ВО в напрямі міжнародної діяльності, які супроводжуються зменшенням значення національних освітніх систем, але не повним їхнім зникненням [15, с. 34]. Проте, ми вважаємо, що інтернаціоналізація є більш широким концептом і недоречно зводити його лише до змін в національних системах ВО.

На думку вітчизняної дослідниці А. Сбруєвої, інтернаціоналізація – це багатовимірний та багатоаспектний процес, що передбачає як зміни у навчальних планах і програмах закладів вищої освіти, так і мобільність студентів, викладачів, адміністрації, навчальних програм та інституцій, що здійснюють освіту, спеціально розроблені стратегії пристосування закладів освіти до нових умов глобалізації, розвитку економіки знань та ІКТ. До основних причин розвитку інтернаціоналізації ВО та чинники, що сприяють його прискоренню в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., науковець відносить масовізацію ВО в умовах сприятливого економічного та технологічного клімату; розвиток глобальної конкуренції послуг, товарів та робочої сили; інтернаціоналізацію ринків робочої сили: вони все більше набувають регіонального та глобального характеру; здешевлення транспортних послуг та можливостей отримання інформації [5, с. 79]. Ми погоджуємося, що всі згадані фактори сприяли зростанню попиту на міжнародну вищу освіту та спростили доступ до неї як для студентів так і для провайдерів освітніх послуг.

У західних та вітчизняних наукових джерелах широкого розповсюдження набуло визначення інтернаціоналізації сформульоване відомою канадською дослідницею Дж. Найт та доповнене голландським вченим Х. де Вітом. Згідно з даним трактуванням, інтернаціоналізація – це процес інтеграції міжнародних, міжкультурних і глобальних елементів в освітні, наукові та адміністративні функції окремої інституції [12, с. 16], вона охоплює системи, які прагнуть до виконання конкретних цілей і завдань щодо підвищення якості ВО та науки [21]. Отже, інтернаціоналізація завжди мала цілеспрямований характер і не є метою діяльності та змін на будь-якому рівні.

У межах причинно-наслідкового підходу до характеристики інтернаціоналізації освіти український науковець В. Савченко виділяє такі основні цілі даного процесу: освіта заради миру, освіта для міжнародного взаєморозуміння, освіта для розвитку забезпечення технічної допомоги,

підтримка міжкультурних, міжнародних перспектив та ініціатив [4, с. 8]. Слід зауважити, що це далеко не всі цілі інтернаціоналізації освіти, адже, по-перше, завдяки обміну науково-педагогічними кадрами, студентами та досвідом даний процес стимулює економічне зростання країни. По-друге, інтернаціоналізація ВО може здійснюватися з метою формування позитивного іміджу країни та розповсюдження власної культури. По-третє, міжнародна освіта – це джерело основного або додаткового прибутку вузів та освітніх організацій, а також потужний стимул їхнього розвитку. По-четверте, як зазначають дослідники Дж. Найт та Х. де Віт, очевидною метою інтернаціоналізації є набуття міжкультурного соціального досвіду [13, с. 12], що згідно з теорією соціального й культурного капіталу означає можливість включення у науково-освітні професійні мережі, а також розвиток здібностей та навичок адаптуватися до культурних особливостей глобального академічного середовища. Саме тому, на нашу думку, у доболонський період розвитку галузі вищої освіти в Європі всі її суб'єкти (наднаціональні урядові та неурядові організації, держави, ВНЗ, викладачі й науковці, студенти) попри деякі негативні наслідки інтернаціоналізації, були зацікавлені в подальшому розширенні даного процесу. Оскільки наша наукова розвідка сфокусована на дослідженні діяльності міжнародної студентської організації (Європейський студентський союз (ЄСС)) як суб'єкта БП, вважаємо необхідним більш детально розглянути позицію саме студентства щодо розвитку передумов та впливу визначальних факторів БП.

У рамках проекту ЄС "Е-інтернаціоналізація для спільного навчання" під егідою Європейської комісії у 2009 р. було опубліковано "Огляд Європейського досвіду інтернаціоналізації вищої освіти". У даному дослідженні провідними європейськими фахівцями було, зокрема, визначено ключові історичні етапи розвитку інтернаціоналізації ВО в Європейському регіоні.

На першому етапі (1950-1975 рр.) розпочато політику "відкритих дверей" для іноземних студентів особливо з країн, що розвиваються. У резолюції міністрів освіти провідних країн Європи (1974 р.) передбачалося посилення зв'язків європейських ВНЗ, створення можливостей визнання дипломів, заохочення вільного пересування студентів та науковців [3, с. 7]. Крім того, даний етап характеризується широкомасштабними студентськими протестами у 60-х – 70-х рр. проти авторитарної й жорсткої структури університетів, системи вищої освіти та суспільства взагалі, що, на нашу думку, дали додатковий поштовх розвитку інтернаціоналізації, демократизації та інтеграції у галузі ВО в Європі.

На другому етапі (1975-1985 рр.) здійснено лібералізацію політики "відкритих дверей", досягнуто значних результатів у сфері інтеграції ВО, а саме:

налагоджено європейську систему документації та інформації у галузі освіти; вирішено низку фінансових та адміністративних проблем пов'язаних із зарахуванням іноземців; профінансовано та реалізовано близько 400 міжуніверситетських проектів за участю більш ніж 500 європейських ВНЗ, у результаті чого було розроблено спільні навчальні курси, програми та посібники [3, с. 7-8]. Важливою подією, з нашої точки зору, стало заснування у 1982 р. Західноєвропейського Студентського Інформаційного Бюро (сучасний ЄСС) як міжнародної неурядової організації, першочерговим завданням якої була координація потоку інформації між студентськими організаціями-учасниками Бюро та європейськими й іншими міжнародними структурами. До того ж, студенти почали активно залучатися до розгляду основних питань розвитку ВО в Європі, зокрема, під час міжнародних зустрічей обговорювалися проблеми фінансування, управління, участі студентів в управлінні, представництва різних соціальних верств у ВО, мобільності студентів тощо [10, с. 10-12].

Під час третього етапу (1986-1991 рр.) Євросоюз розробив спільну стратегію структурних змін вищої освіти. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій з'явилося відкрите та дистанційне навчання, що створило нову платформу для розширення процесу інтернаціоналізації та інтеграції ЄВО [3, с. 8]. На думку німецького дослідника У. Тайхлера, ініціативи Європейського співтовариства стимулюють та збагачують інтернаціоналізацію ВО в рамках загальноєвропейських програм, серед яких особливе значення має проект ERASMUS (з 1987 р.) – освітня програма, спрямована на активізацію міжнародної співпраці та підвищення мобільності студентів, викладачів, науковців європейських університетів [20, с. 93]. Усвідомлюючи зростаючу роль міжнародної кооперації у галузі ВО та її вплив на національні системи університетської освіти, все більше студентських спілок, особливо з країн Центральної та Східної Європи, почали приєднуватися до Студентського Інформаційного Бюро. Проте, незважаючи на швидке збільшення даної міжнародної організації, її участь у європейській освітній політиці у 90-х роках була вкрай обмеженою.

З середині 1990-х, з точки зору У. Тайхлера, процес інтернаціоналізації вищої освіти в Європі відбувається під впливом трьох тенденцій на міжнародній освітній арені: 1) збільшення потоку міжнародної мобільності; 2) зростання значення інших видів інтернаціоналізації, таких як розробка міжнародних навчальних планів та розвиток "внутрішньої інтернаціоналізації" ("internationalization at home"); 3) збільшення популярності концепту глобалізації, що характеризується комерціалізацією міжнародних відносин у галузі вищої

освіти, поширенням транснаціональної освіти, домінуючою роллю конкуренції у міжнародній взаємодії та активізацією зусиль щодо покращення репутації ВНЗ, держав та регіонів в освітній сфері [20, с. 106].

З кінця XX ст. інтернаціоналізація відбувається у жорстких умовах глобалізації світового освітнього простору. Інтернаціоналізація, згідно з влучним висловом Дж. Найт, змінює вимір освіти, а глобалізація змінює світ, у якому розвивається інтернаціоналізація [14, с. 3]. Тому, вважаючи глобалізацію й інтернаціоналізацію вищої освіти різнопорядковими явищами (явищем глобальної світової економіки і явищем культури), з нашої точки зору, інтернаціоналізацію ВО необхідно розглядати як соціокультурний процес, що відбувається під впливом глобалізаційних соціально-економічних і політичних перетворень.

Досліджуючи різницю між глобалізацією та інтернаціоналізацією першочергово, на нашу думку, слід звернутися до праці англійського вченого П. Скотта, який стверджує, що глобалізацію не можна розглядати просто як вищу форму інтернаціоналізації з декількох причин: 1) інтернаціоналізація передбачає існування міцних національних держав: глобалізація або ігнорує, або ж є відверто ворожою до них; 2) інтернаціоналізація, як правило, заявляє про себе через "високе" слово дипломатії або культури, тоді як глобалізація – "заземленою" мовою масового споживання та глобального капіталізму; 3) інтернаціоналізація, пов'язана з існуючим (нерівним) устроєм системи національних держав, намагається відтворити і навіть легітимізувати ієрархію та гегемонію. Глобалізація ж, навпаки, оскільки вона не пов'язана з минулим і є діяльнісною (навіть руйнівною), може сформулювати новий порядок денний: глобальні кліматичні зміни, забруднення оточуючого середовища, нові технології і, що найважливіше, нерівність між окремими націями" [19, с. 2-4]. Незаперечним, проте, є той факт, що глобалізацію слід розглядати як одну з основних детермінант розвитку ЄВО та початку Болонського процесу, метою якого було заснування Європейського простору вищої освіти (ЄПВО).

У широкому розумінні відомий російський філософ і соціолог В. Добренєков інтерпретує поняття глобалізація як об'єктивний природний процес об'єднання людства в єдине ціле. Глобалізація, на погляд вченого, проявляється в тому, що соціальні процеси в одній частині світу в усе більший мірі визначають хід подій в іншій. Відбувається "компресія" часу та простору, а географічні та міждержавні кордони долаються все простіше. У вузькому значенні, процес глобалізації дослідник тлумачить як вид геополітики, що спрямований на розповсюдження культурного впливу з боку однієї або декількох країн на весь світ [1, с. 236].

Відомий австралійський дослідник С. Канінгхем, автор твору "Освіта без кордонів" дає, з нашої точки зору, найбільш змістовне визначення даного феномену, зауважуючи, що "під поняттям "глобалізація" об'єднується низка споріднених концептів: інтернаціоналізація виробництва, торгівлі, фінансів, розвиток міжнародних корпорацій; міжнародна мобільність фахівців, розвиток діаспорних та іммігрантських громад; міжнародні комунікаційні потоки, що здійснюються за допомогою ІКТ та забезпечують міжнародне поширення культурних послуг, предметів масового споживання; глобальний обмін ідеями й поняттями, експорт західних цінностей, духу демократії, екологічної свідомості; розвиток міжнародних громадських організацій; зростаюче значення міжнародних правових норм для визначення національних законодавств" [16, с. 7-8].

На думку відомої вітчизняної дослідниці процесів глобалізації та інтернаціоналізації А. А Сбруєвої, вплив глобалізації на освіту зумовлений такими чинниками: 1) перенесення на соціальну сферу в цілому та на освіту зокрема неоліберальної ідеології, яка є характерною для глобальної економіки; 2) розвиток НТП та інформаційних технологій, що об'єктивно зумовлюють можливість інтеграційних процесів в освітніх системах на регіональному та глобальному рівнях; 3) прагнення світового співтовариства до формування у сучасних умовах нових глобальних цінностей – цінностей загальнолюдської культури, серед яких провідними повинні стати не влада сильного і багатого, а гуманізм, толерантність, повага до представників інших культур, націй, рас, релігій, схильність до співпраці з ними, до взаємозбагачення культур; 3) вестернізація (американізація) духовних цінностей, що пов'язана з домінуючою позицією західної цивілізації в економічному, науково-технічному та політичному житті людства [5, с. 37-38].

Крім того, у своїй монографії "Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)" професор Сбруєва виокремила три основні аспекти впливу глобалізації на розвиток освітніх процесів: політичний, економічний та культурний.

Ідеологічний вимір політичного аспекту впливу глобалізації на розвиток ВО визначається поширенням ідей неолібералізму на освітню політику значної більшості держав. Інструментами здійснення даної політики є міжнародні фінансові інститути (Світовий Банк, Світова Організація Торгівлі, Міжнародний валютний фонд). Творцями наднаціональної освітньої політики стали члени міжнародної освітньо-політичної громади, до якої входять чиновники міжнародних організацій (ОЕСР, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Світової організації торгівлі, ЮНЕСКО, ЄС тощо), політичні радники, які

виступають експертами в оцінці результатів міжнародних вимірів якості освіти, актуального стану та перспектив розвитку освітньої політики держав та геополітичних регіонів, національних та регіональних програм освітніх реформ [6, с. 73-83].

Не менш важливим, ніж політичний, зауважує дослідниця, є вплив економічного аспекту глобалізації на розвиток ВО. Найбільш характерним проявом цього впливу на освіту стало перетворення її на предмет міжнародної торгівлі (комерціалізація). Інструментом проникнення ринкових механізмів у сферу освіти стали розроблені та введені в дію у 90-х роках міжнародні юридичні норми торгівлі освітніми послугами (General Agreement on Trade in Services – GATS), що діють в умовах Світової організації торгівлі (World Trade Organization – WTO). Згідно з положеннями GATS, освіта є однією з послуг (наряду з банківською справою, транспортом, телефонним зв'язком тощо). Провідними цілями GATS є сприяння лібералізації та створення механізмів розв'язання конфліктів, що виникають у цій сфері [6, с. 83-88].

Комерціалізація освіти змінює статус освітнього блага і цим стає небезпечною для суспільства. О. Сухарев вважає, що комерційна освіта є вираженням грошової культури населення. Її можна визнати базисним, фундаментальним чинником розвитку освіти в умовах суспільства, де переважає інститут права приватної власності та великий дохід, який цей інститут дає. Таким чином, освіта стає засобом одержання прибутку, хоча частково вона забезпечується і з коштів платників податків, тобто державою [7, с. 97].

У статті для журналу "Міжнародна вища освіта" Ф. Альтбах з цього приводу зазначає: "...із зростанням комерціалізації вищої освіти ринкові цінності вторгаються в університетські містечка. Одним із найважливіших чинників цього процесу є зміна ставлення суспільства до ВО, яку трактують "приватним благом", що приносить вигоду тим, хто навчається чи проводить дослідження. Під таким кутом зору здається справедливим, що користувачі повинні платити за цю послугу, як вони платять за будь-яку іншу. Постачання знання стає ще однією комерційною операцією" [8, с. 3]. Слід зауважити, що активними опонентами даних тенденцій у ВО стали студенти, які, об'єднуючись у спільноти, представницькі структури та союзи на інституційному, наднаціональному та європейському рівнях, стали потужними агентами впливу, що відіграють важливу роль у європейській освітній політиці.

Ще одним виміром глобалізаційного контексту, на думку А. Сбруєвої, є культурний. Теоретики культурної глобалізації (Р. Робертсон, М. Уотерс, А. Аппадурі та ін.) виступають проти спрощеної економічної моделі глобалізації: вона є багатовимірним процесом, в якому одночасно відбуваються і

гомогенізація і гетерогенізація культурних просторів [6, с 88-94]. Так, відомий британський соціолог Р. Робертсон вважав, що глобалізація невідривно пов'язана з локалізацією (глокалізація), оскільки наслідком глобалізації є те, що локальні культури починають активно взаємодіяти між собою [18, с. 96].

Отже, глобалізація вищої освіти, перш за все, означає перетворення інституцій вищої освіти на невід'ємну складову глобальних економічних ринкових відносин, на учасника глобальної конкурентної боротьби за кращі умови для існування як для провайдерів освітніх послуг, так і для студентів, які розглядаються в даному контексті, як споживачі освітніх послуг.

Відомий дослідник процесів інтернаціоналізації ВО Дж. Ендерс зазначає, що в освітній політиці 90-х років ХХ століття на тлі досягнень європейських інтеграційних реформ та впливу процесу глобалізації сформувалася сучасніша концепція "європеїзації", що виявляє себе у взаємодії двох суперечливих тенденцій. З одного боку, даний процес, принаймні у ВО, можна розглядати як процес зростаючого регіонального співробітництва, або навіть інтеграції, що включає співробітництво та "горизонтальну" взаємодію на всіх рівнях – між національними та субнаціональними урядами, між секторами та інститутами у вищій освіті в межах регіону, а також між спорідненими факультетами університетів та коледжів. З іншого боку, є досить вагомими підстави вважати, що європеїзація у ВО є органічною складовою процесів глобалізації в тому плані, що співробітництво між сусідами зміцнюється з метою протидії тиску з боку інших регіонів світу [9, с. 363]. Розуміння європеїзації як уособлення протидії глобалізації, тобто як європейської відповіді на виклики глобалізації та інтернаціоналізації є досить поширеним у науковій літературі з даної проблематики. Проте, поширення набув і протилежний погляд, згідно з яким європеїзація – це конкретний приклад процесу глобалізації.

Як зазначає М. Квієк, Болонський процес, що є органічною складовою процесу європеїзації ВО, має внутрішню орієнтацію на європейські регіональні проблеми та європейські регіональні рішення [2]. На думку дослідників Дж. Рейса та У. Тайхлера європеїзація як і БП стали новою версією, стадією інтернаціоналізації у кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. [17, с. 20].

Висновки. Таким чином, у межах дослідження з'ясовано, що у другій половині ХХ ст. розвиток ЄВО проходив у нових умовах, які характеризуються інтернаціоналізацією, глобалізацією, зростаючою конкуренцією і комерціалізацією, а також європеїзацією. Доведено, що всі схарактеризовані чинники зумовили модернізаційні та інтеграційні зміни ВО як одного з найважливіших соціальних інститутів, і увінчалися підписанням Болонської угоди, що ознаменувало початок нового етапу інтеграції та гармонізації

національних систем ВО Європи. Встановлено, що *інтернаціоналізація*, *глобалізація* та *європеїзація* є різнопорядковими явищами і відрізняються за сферами впливу і ставленням до національної ідентичності та суверенітету держав. Проте, як основні детермінанти БП, дані явища є взаємообумовленими та взаємопов'язаними. Крім того, з'ясовано, що важливим фактором, який прискорив євроінтеграційні процеси в кінці ХХ ст. була зацікавленість усіх суб'єктів ВО у зростанні мобільності, розвитку міжнародної співпраці, підвищенні якості ВО, посиленні позицій національних освітніх систем в умовах зростаючої конкуренції на світовому ринку освітніх послуг.

Перспективним напрямом подальшого дослідження може стати вивчення форм та засобів залучення міжнародних та національних суб'єктів ЄВО, зокрема студентських організацій, до модернізаційних перетворень у контексті БП.

Література

1. Добренев В. И. Глобализация и Россия: Социологический анализ / В. И. Добренев. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 447 с.
2. Квіск М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій : пер. с англ. / Марек Квіск ; пер. Тарас Цимбал ; переднє слово І. Вакарчук ; наук.ред. Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2009. – 384 с.
3. Обзор европейского опыта интернационализации высшего образования = The Review of European experience of internationalization of higher education / Education, Audiovisual and Cultural Executive Agency, European Commission TEMPUS, [Нап. укр. акад.]. – Харьков : Изд. НУА, 2010. – 56 с. – (E-internationalisation for collaborative learning)
4. Савчук В. С. Интенационализация высшей школы как новая парадигма организации высшего образования [Электронный ресурс] / В. С. Савчук. – 16 с. – Режим доступа : tempus.novsu.ru/file.php/1/.../video/Prezentacija_LK_Tempus.ppt
5. Сбруєва А. Глобальні та регіональні тенденції розвитку вищої освіти в умовах побудови суспільства знань / А. Сбруєва. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – 80 с.
6. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : монографія / А. А. Сбруєва. – Суми : ВАТ "Сумська обласна друкарня". Видавництво "Козацький вал" , 2004. – 500 с.
7. Сухарев О. С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике. Кн. II. Экономическая политика. Проблемы теоретического описания и практической реализации / О. С. Сухарев; РАН, Ин-т экономики. – М. : ЗАО "Издательство "Экономика", 2007. – 804 с.

8. Altbach Ph. G. Higher Education and the WTO: Globalization Run Amok [Electronic resource] / Ph. G. Altbach // International higher education. – 2001 – P. 2–4. – URL : universite-toplum.org
9. Enders I. Higher Education, Internationalization, and the Nation-State: Recent developments and challenges to governance theory / I. Enders // Higher Education – 2004. – Vol. 47, №2. – P. 361–382.
10. ESU Turns 30! Fighting for Students' Rights since 1982 / [V. Ivosevic, A. Päll and M. Vukasovic] // ESU's Publications. – 2012. – 72 p.
11. Kerr C. Higher education cannot escape history: issues for twenty-first century / C. Kerr. – Albany : Sunny Press, Frontiers in Education, 1993. – 248 p.
12. Knight J. Quality and Internationalisation in Higher Education / Jane Knight. – Paris : OCDE Publishing. – 1999. – 272 p.
13. Knight J. Strategies for internationalization of higher education: historical and conceptual perspectives / Jane Knight, Hans De Wit // H. De Wit (Ed.) Strategies for internationalization of higher education: a comparative study of Australia, Canada, Europe and the United States of America. – Amsterdam : European Association for International Education, 1995. – P. 5-33
14. Knight J. Updating the Definition of Internationalization / J. Knight // International Higher Education. – 2003. – № 33. – P. 1–3
15. Middlehurst R. The Developing World of Borderless Higher Education: Markets, Providers, Quality Assurance and Qualifications. / A paper presented at the First Global Forum on International Quality Assurance, Accreditation and the Recognition of Qualifications in Higher Education, UNESCO, Paris, 2002. – 34 p.
16. New Media and Borderless education: A Review of the Convergence Between Global Media and Higher Education Provision / [S. Cunningham, S. Tapsall, Y. Rayan, L. Stedman]. – Canberra (Australia) : DEETYA, 1998. – P. 7–8
17. Race J. Regional Cooperation in Higher Education: A Background and Overview / J. Race. – Strasbourg : Council of Europe, 1997. – 28 p.
18. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R Robertson. – London u.a. : Sage, 1992. – 211 p.
19. Scott P. Globalization and the university / P. Scott // Keynote address presented at the 52nd bi-annual conference of CRE / Association of European Universities. – Valencia, 1999. – 10 p.
20. Teichler U. Internationalisation of Higher Education: European Experience / Ulrich Teichler // Asia Pacific Education Review. – 2009. – Vol. 10, Issue 1. – P. 93-106
21. Wit H. de. Internationalisation of Higher Education in Europe and its Assessment, Trends and Issues / Hans de Wit. – Amsterdam : Colophon, 2010. – 26 p.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАК ОСНОВНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ИНТЕГРАЦИИ В КОНЦЕ XX В.

В статье осуществлен компаративный анализ общественных явлений, а именно интернационализации, глобализации и европеизации, что оказали влияние на развитие европейского высшего образования во второй половине XX в. и стали основополагающими детерминантами Болонского процесса. Рассмотрены различные подходы к определению понятий интернационализация и глобализация высшего образования, определены ключевые характеристики и измерения изучаемых явлений, выяснено их основные отличия. Охарактеризованы основные этапы интеграционных изменений высшего образования в доболонский период, которые происходили преимущественно под влиянием интернационализации, одним из мощных факторов данных преобразований стала заинтересованность всех субъектов высшего образования. Особое внимание уделено исследованию позиции студенчества относительно развития предпосылок и влияния определяющих факторов на Болонский процесс.

Ключевые слова: Европейское высшее образование, Болонский процесс, интернационализация высшего образования, глобализация, европеизация, субъекты Европейского высшего образования, Европейский студенческий союз, информационно-коммуникационные технологии.

A. Ulanovs'ka

INTERNATIONALISATION AND GLOBALISATION AS THE MAIN DETERMINANTS OF INTEGRATION PROCESSES INTO EUROPEAN HIGHER EDUCATION (SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

Successful integration of the Ukrainian higher education system into the European education area lies, in our opinion, in full awareness and implementation of the Bologna principles and strategies. Thus, in order to understand the fundamental changes which are taking place in the national higher education, and to overcome contradictions connected with them, we consider it necessary to analyze the important processes in the society that influenced directly the development of the European Higher Education Area in the second half of the 20th century and led to starting pan-European reforms, known as the Bologna Process.

Key words: European higher education, the Bologna process, higher education internationalization, globalization, Europeanization, subjects of European higher education, the European Student Union.